

5. Масицька Т.С. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / НАН України. Інститут української мови. – Луцьк., 1995. – 16 с.

6. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксична функція обставин місця у структурі простого речення: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.02 / Український державний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.

The morphological expression of locative elements in semantic and syntactic structure of sentences with verbal predicates of action and transference was analyzed in the article.

Key words: locative, predicate, the starting point of action and the final point of action, the way of transferring.

Н.М. Попович

ЧИСЛІВНИКОВО-ІМЕННИКОВІ СПОЛУКИ У ФУНКЦІЇ ДЕТЕРМІНАНТІВ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ АНОТАЦІЯ

Використання числівниково-іменникових сполук у функції детермінантів з просторовим значенням становить крайню периферію в їхньому функціонально вторинному, прийменниковому вживанні. Виразниками предикатного значення кількості є здебільшого власне-кількісні та неозначено-кількісні числівники з прийменниково-відмінковими формами.

Ключові слова: детермінанти з просторовим значенням; просторова семантика; локативні дієслова; числівниково-іменникові сполуки

Важливу роль в українській мові відіграють числівниково-іменникові сполуки як поширювачі предикативного ядра двоскладного чи односкладного речення, тобто як другорядні члени – детермінанти.

Проблему детермінантів в сучасній лінгвістиці однозначно не розв'язано, хоч і є низка аргументованих думок на користь виокремлення їх як специфічних другорядних членів речення. Розбіжності в поняттєвому осмисленні мовних одиниць, якими послуговуються сучасні дослідники, очевидна неоднозначність їх трактування відображають складність і багатоаспектність мови як об'єкта наукового пізнання.

Поняття-термін «детермінант» (детермінантний член) уперше з'явилося в середині 60-х років у працях Н.Ю.Шведової [17, 77-93].

Певні аспекти проблеми про характер семантико-синтаксичного зв'язку деяких словоформ з дієсловом у структурі речення розглядали ще Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, О.М.Пешковський, А.І.Смирницький, Є.В.Кротевич та інші мовознавці.

Ідея виділення детермінантних членів речення досі викликає дискусію серед лінгвістів. Дослідники синтаксису слов'янських мов наголошують на тому, що детермінанти не зумовлені категорійними властивостями окремого слова, а виступають як особлива синтаксична категорія рівня речення, є поширювачами цілого речення [17,80-81; 17,90-93; 18,32-36; 19,39-50; 20,66-77; 10,25-100; 11,11-22; 7,210-212, 13,109-114]. Детермінанти можуть виступати необхідним компонентом семантичної структури речення, або факультативним компонентом формально-граматичної структури речення [20,75], конструктивно обов'язковим або факультативним членом речення [12,51-61]; функція детермінанта впливає з його двобічного зв'язку, із залежності від предикативного ядра в цілому [5,73-89]; ускладнені детермінантними прийменниково-відмінковими зворотами речення мають два ядра, два суб'єктно-предикатних відношення й організуються подібно до складного речення з підрядною детермінантною частиною [6,18]; детермінанти, підпорядковуючись безпосередньо присудкові, пов'язуються з ним останніми, після того, як у цей зв'язок уже вступили інші підпорядковані присудкові члени речення [14,56-61] тощо. Деякі дослідники ставлять під сумнів змістову й формальну специфіку детермінантів [8,122-133].

Отже, розв'язання потребує давно відома граматистам проблема більшої чи меншої незалежності обставинних зворотів: поєднані вони з усім реченням чи лише з присудком [9,48-56].

Детермінантам присвячено окремі розділи в академічних граматиках російської мови (1970, 1980), у наукових розвідках І.Р.Вихованця, Н.Л.Іваницької, К.Г.Городенської [2;1;4;3] та деяких інших дослідженнях українських лінгвістів.

Детермінант, або детермінантний другорядний член, витлумачують здебільшого як самостійний семантико-синтаксичний поширювач предикативного ядра речення (двоскладного чи односкладного) [16].

Субпозиції детермінанта властива залежність не від окремого слова, а від предикативного ядра в цілому. Детермінанти поєднуються з предикативним ядром слабким підрядним зв'язком. Слабкий підрядний зв'язок супроводжується більшою семантичною місткістю детермінанта, ширшим його семантичним наповненням. Щодо центральних позицій – підмета й присудка, які утворюють структурну основу речення, позиція детермінанта є периферійною. Специфічною формальною ознакою детермінанта, поєданого з предикативним ядром за допомогою форми прилягання, є його незмінність. Субпозиція детермінанта реалізує неприслівний підрядний зв'язок, семантика детермінанта має звичайно адвербіальний характер. Аналізуючи субпозицію детермінантів, слід зауважити, що жоден з детермінантів не є ні центральнішим, ні більш периферійнішим за інший [2,237; 1,80].

Із семантико-синтаксичного погляду детермінанти можна вільно вилучати чи вводити до структури речення залежно від його комунікативної настанови. У цьому полягає основна відмінність детермінантних членів від валентно пов'язаних із предикатом прислівних другорядних членів, які конструктивно обов'язкові для речення і вводяться до його складу за правилами сполучуваності слів, утворюючи відповідні словосполучення у внутрішній структурі речення.

На думку І.Р.Вихованця, позиція детермінантів у формально-граматичному плані є найпериферійнішою. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення. Це своєрідна відмежованість детермінантів від іншої (основної) частини простого ускладненого речення зумовлена тим, що вони репрезентують у згорненому вигляді інше просте речення з його семантико-синтаксичним відношенням до пов'язаного з ним простого речення в межах складного [2, 237].

У синтаксичній структурі української мови немає якогось системного внутрішнього порядку поєднання детермінантів з предикативним ядром. Якщо в простому ускладненому реченні є кілька детермінантів, мовленнєву позицію кожного з них визначають за близькістю або віддаленістю від предикативного ядра, за лінійною контактністю або дистантністю розташування, які не закріплені в мовній системі і можуть змінюватися в різних умовах спілкування. Найголовнішою ознакою детермінантів є їхня вторинність, похідність, трансформаційна пов'язаність із структурою складного речення.

У теорії синтаксису детермінанти здебільшого виділяють як специфічну семантико-синтаксичну категорію. Очевидною є така загальна тенденція: 1) визнання найбільшого віддалення детермінантних членів від предиката і 2) слабкість їхнього зв'язку з предикатом.

Детермінанти в сучасній українській мові поділяють неоднаково. Л.М.Руденко диференціювала обставинно-детермінантні структури на фоніві, структури зумовленості та характеристичні. Фоніві об'єднали детермінанти локальної і темпоральної семантики. До структур зумовленості віднесено детермінанти причинової, цільової, умовної та допустової семантики. Серед характеристичних структур виділено детермінанти означальної семантики, уточнення / обмеження, сукупності / роздільності [15,13-63].

І.Р.Вихованець розмежував три основних групи детермінантних другорядних членів речення залежно від глибини перетворень реченнєвих побудов у член речення: 1) просторові детермінантні члени речення, які ґрунтуються на підрядних частинах з локативними дієсловами в складнопідрядному реченні; 2) детермінантні другорядні члени речення з темпоральним значенням, значенням причини, мети, умови, з допустовим значенням тощо, які співвідносні з відповідними функціональними різновидами підрядних частин складнопідрядних речень; 3) детермінантні другорядні члени речення із значенням протиставлення, включення / виключення та інші, що утворюються на базі однієї з сурядних частин складносурядного речення і характеризуються найбільшою глибиною перетворень стосовно вихідної реченнєвої одиниці [1,84-86].

У пропонованій статті для дослідження функціональних параметрів числівниково-іменникових сполук у ролі поширювачів предикативного ядра речення за основу взято класифікацію детермінантних другорядних членів І.Р.Вихованця.

Серед засобів вираження цих детермінантів певне місце посідають числівниково-іменникові сполуки.

Сучасна українська мова має кілька видів локативних синтаксем, які об'єднуються у два типи: локативні предикатні синтаксеми і локативні субстанціальні синтаксеми. Перший тип співвідноситься з детермінантними другорядними членами, що виражають просторову семантику,

другий – із керованими другорядними членами, що мають валентну зумовленість і визначають місце дії, напрям та шлях руху [1,171].

Локативні предикатні синтаксеми представляють вихідне елементарне просте речення в детермінантній позиції простого ускладненого речення. Характерною особливістю структури детермінанта, співвідносного із цією синтаксемою, є те, що він сформований з компонента, валентно зумовленого зредукованим локативним дієсловом – предикатом вихідної підрядної частини складнопідрядного речення, тобто компонента, що виражає значення цього зредукованого, прихованого предиката, і прийменника, який І.Р.Вихованець кваліфікує як дієслівний постфікс (аналітичну синтаксичну морфему), що входить до складу локативних предикатів як специфічних одиниць аналітичного типу [1,171]. Така прийменниково-іменникова сполука з локативним значенням поєднується слабким підрядним зв'язком з предикативним ядром незгорненого елементарного простого речення (головної частини складнопідрядного речення), унаслідок чого постає просте ускладнене речення з детермінантним другорядним членом просторової семантики, пор.: *Діти співали + Діти були на майдані – Діти співали **на майдані***.

Отже, на відміну від детермінантних другорядних членів речення із значеннями причини, мети, умови, з темпоральним та допустовим значеннями, що є функціональними аналогами відповідних підрядних частин складнопідрядних речень, просторові детермінантні члени речення звичайно ґрунтуються на вихідних підрядних частинах з локативними дієсловами в складнопідрядних реченнях. До локативних дієслів І.Р.Вихованець зарахував *бути, перебувати, опинятися, сидіти, лежати, стояти*, які разом із своїми аналітичними постфіксами реалізують локативну валентність, тобто семантично передбачувану сполучуваність з локативною синтаксемою, яка в процесі конденсації підрядної частини трансформується в просторовий детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-відмінковою формою або морфологізованим прислівником [1,84]. Вживання в позиції відмінкової форми такого детермінанта числівниково-іменникової сполуки засвідчує ускладнення локативного компонента предикатним значенням кількості, пор.: *Лікар працює у **двох селах** – Лікар працює + Лікар перебуває в селах + Сіл є двоє*. Виразниками предикатного значення кількості є здебільшого власне-кількісні та неозначено-кількісні числівники. Прийменники, що поєднуються із числівниково-іменниковими сполуками, визначають параметри локалізації. Вони, зокрема, вказують на:

- 1) контактну внутрішню локалізацію;
- 2) контактну локалізацію з поверхнею просторового орієнтира;
- 3) загальну дистантну локалізацію;
- 4) локалізацію за ознакою близькості щодо просторового орієнтира;
- 5) локалізацію по колу;
- 6) локалізацію між просторовими орієнтирами;
- 7) локалізацію на вертикалі;
- 8) локалізацію на горизонталі;
- 9) дистрибутивну контактну локалізацію;
- 10) дистантну локалізацію.

Контактну внутрішню локалізацію передають детермінанти, виражені формами *у + місцевий відмінок, усередині + родовий відмінок*, напр.: *Жінка господарює у **двох кімнатах**; Черв'ячки живуть усередині **багатьох яблук***. Значення контактної локалізації дії з поверхнею просторового орієнтира виражають детермінанти, утворені прийменниками *поверх, зверху* і родовим відмінком та прийменником *на* і місцевим відмінком, напр.: *Мати послала ковдру **поверх кількох оберемків соломи**; Вони поклали речі **зверху трьох ящиків**; Пасажир дрімав **на двох валізах***.

Із відтінками контактної внутрішньої локалізації і контактної локалізації з поверхнею просторового орієнтира тісно пов'язана похідна від цих відтінків дистрибутивна контактна локалізація. Цю локалізацію передає детермінант у формі прийменник *по* + місцевий відмінок, напр.: ***По обох боках шибок рижіли плями; По багатьох столах валялися газети***.

Предикатні відтінки близькості щодо просторового орієнтира виражають детермінанти, що мають у своєму складі прийменники *біля, коло, при*. Прийменник *біля* функціонує в граматичній системі сучасної української мови як основний засіб вираження загальної просторової близькості до предмета, а прийменник *при* вказує на найбільшу близькість до просторового орієнтира. У детермінантній позиції вживаються такі морфолого-синтаксичні варіанти, як *коло + родовий відмінок, біля + родовий відмінок, при + місцевий відмінок*, що диференціюють параметри просторової близькості, напр.: *Гості розважались **коло п'яти столів**; Вони жили **біля двох ставків***.

Характерно, що прийменник *при* не може сформувати просторовий детермінант із числівниково-іменниковою сполукою.

Детермінанти із значенням локалізації між просторовими орієнтирами мають у своєму складі прийменники *між*, *поміж* і *проміж*, що формують кілька морфолого-синтаксичних варіантів, зокрема, *між* + *орудний відмінок*, *між* + *родовий відмінок*, *поміж* + *орудний відмінок*, *поміж* + *родовий відмінок*, *проміж* + *орудний відмінок*, *проміж* + *родовий відмінок*, напр.: *Між двома шпичастими горами було видно ясне небо; Поміж двома будинками зеленіє трава; Дорога пролягає поміж двох рядків вишень.*

Велика група прийменників уточнює дистантну щодо просторового орієнтира локалізацію по горизонталі або вертикалі. Прийменники горизонтальної локалізації виразно протиставляються прийменникам вертикальної локалізації. Порівняно з формами вертикальної локалізації форми горизонтальної локалізації членують простір більш диференційовано в значенневому плані. В українському мовознавстві виділяють шість груп прийменників горизонтальної орієнтації, що визначають:

- 1) місце перед просторовим орієнтиром (прийменники *перед*, *поперед*, *попереду*, *проти*, *навпроти*, *напроти*, *супроти*, *спереду*, *наспроти*, *просто*);
- 2) місце за просторовим орієнтиром (прийменники *за*, *поза*, *позад*, *позаду*);
- 3) місце збоку і поблизу просторового орієнтира (прийменники *поряд*, *поряд з*, *поруч*, *поруч з*, *обіч*, *обіч*, *побіч*, *побіч з*, *збоку*, *збоку від*);
- 4) місце з обох боків предмета (прийменники *обабіч*, *обіруч*, *обіруч від*);
- 5) місце на незначній віддалі від просторового орієнтира (прийменники *осторонь*, *осторонь від*);
- 6) місце на близькій відстані від кінцевої частини або краю предмета (прийменники *край* і *кінець*).

У типових випадках ці прийменники поєднуються з відповідними відмінковими формами іменників, унаслідок чого формуються детермінанти, що визначають згадані параметри горизонтальної локалізації дії чи стану. Потенційно вони можуть утворити детермінантні компоненти із числівниково-іменниковими сполуками на позначення тих самих параметрів, пор.: *Навпроти п'яти садиб побілено дерева; За кількома шафами зберігають таблиці; Хлопчик примостився поряд з трьома ровесниками; Обабіч багатьох ділянок стирчать кілки; Осторонь від кільканадцяти калюж кубляться гуси.*

Значення вертикальної локалізації передають лише два просторових детермінанти, утворених прийменниками *під*, *попід* і формою орудного відмінка іменника, яку можуть заповнювати і числівниково-іменникові сполуки, пор.: *Під трьома ліжками зберігають іграшки; Попід двома розлогими вербами юрмилися лебеді.*

Кілька прийменників входить до складу просторових детермінантів, що вказують на контактну або дистантну локалізацію в напрямку довжини або ширини просторового орієнтира. Серед них такі, як *вздовж*, *вдовж*, *вподовж*, *впродовж*, *повздовж*, *подовж* і *поперек*, *впоперек*. На відміну від інших локативних прийменників вони зрідка формують детермінантні компоненти із числівниково-іменниковими сполуками, пор.: *Вздовж обох магістралей ростуть дерева; Вздовж чотирьох платформ ходять пасажирів; Упоперек двох майданчиків навішено сітки; Поперек кількох траншей їздить трактор.*

Отже, використання предикатів кількості, тобто числівників як компонентів складених детермінантних другорядних членів становить крайню периферію в їхньому функціонально вторинному, прийменниковому вживанні. Це зумовлено тим, що прийменниково-відмінкові форми, які вважають спеціалізованими засобами вираження детермінантів, уже є або наслідком згортання підрядних детермінантних частин складнопідрядних речень, або ґрунтуються на підрядних частинах з локативними дієсловами в складнопідрядних реченнях, а ускладнення таких прийменниково-відмінкових форм числівником засвідчує згортання ще одного елементарного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 224 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
3. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 192 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища школа, 1986. — 167 с.

5. Камынина А.А. О синтаксической зависимости падежей, распространяющих предложение в целом // Исследования по современному русскому языку / Под ред. Т.П.Ломтева, А.А.Камыниной. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. — С.73-89.
6. Камынина А.А. Обстоятельственные обороты в структуре простого предложения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Филология. — 1976. — № 5. — С.13-25.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / Лекции. Пособие по сравн. типологии нем. и русск. яз. — Л.: Наука, 1972. — 216 с.
8. Котелова Н.З. О логико-грамматическом уровне в языке // Язык и мышление. — М.: Наука, 1967. — С.122-133.
9. Курилович Е. Основные структуры языка: словосочетание и предложение // Очерки по лингвистике: Сб. ст. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — С.48-56.
10. Малащенко В.П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1972. — 171 с.
11. Малащенко В.П. О признаках детерминирующих членов предложения // Вопросы синтаксиса современного русского литературного языка. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1973. — С.11-22.
12. Малащенко В.П. О конструктивной обязанности и факультативности детерминантов // Вопросы синтаксиса русского языка. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1978. — С.51-61.
13. Попова З.Д. Синтаксическая форма как предмет синтаксиса // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. — Л.: Наука, 1975. — С.109-114.
14. Распопов И.П. О так называемых детерминирующих членах предложения // Вопр. языкознания. — 1972. — № 6. — С.55-61.
15. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти). — К.: Україна-Віта, 1996. — 213 с.
16. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти). Автореф. дис. ... докт. філол. наук. — К., 1996. — 36 с.
17. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. — 1964. — № 6. — С.77-93.
18. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском языке (словосочетание). — М.: Просвещение, 1966. — 156 с.
19. Шведова Н.Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // Вопр. языкознания. — 1968. — № 2. — С.39-50.
20. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах: Обстоятельств. и необстоятельств. детерминация простого предложения // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. — 1973. — № 5. — С.66-77.

The use of numeral-noun combinations in the function of the determinants with spatial meaning presents the utmost periphery in their functional secondary prepositional usage. The indicators of predicative meaning of quantity are mostly proper-quantitative and indefinite-quantitative numerals with prepositional-declensional forms.

Key words: determinants with spatial meaning; spatial semantics; locative verbs; numeral-noun combinations.

О.Л. Пугіліна

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК ВТОРИННОГО ОБ'ЄКТА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКОЮ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибинного і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні засобами називного відмінка в сучасному українському реченні у зіставленні з англійським.

Ключові слова: називний відмінок, об'єкт, суб'єкт, транзитивні дієслова, транспозиція.

В останні десятиліття актуальною є проблема співвідношення компонентів глибинної